

DOI 10.33294/2523-4234-2021-31-1-114-130
УДК 94:2-754:37.091.12.011.3-51(477-25)"1850/19"

Юрій Володимирович БІДУН

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>

Діяльність викладачів Київської духовної семінарії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Досліджено діяльність викладачів Київської духовної семінарії. Розглянуто обов’язки керівництва навчального закладу: ректора – безпосереднього начальника навчального закладу і відповідального за його благоустрій; інспектора – другої після ректора особи; помічників інспектора, чия роль була особливо ваговою у виховному процесі. З’ясовано, що законодавчо діяльність викладачів Київської духовної семінарії регулювалася §§ 56–64 статуту духовних семінарій.

Простежено зміни загальної кількості та складу викладачів протягом досліджуваного періоду. Встановлено, що їхня кількість змінювалася залежно від штатів і, протягом досліджуваного періоду, коливалася в межах 19–35 осіб. З’ясовано розміри заробітної плати викладачів і їхня залежність від навчального навантаження.

На прикладі Київської духовної семінарії обґрунтовано, що кадрова політика вищого церковного керівництва була основною в його русифікаторському курсі. Встановлено рівень залежності діяльності наставників від вказівок з відомств Св. Синоду, митрополита Київського та Київської духовної академії (до введення в дію семінарського статуту 1867 р.).

Ключові слова: Православна церква, середня духовна освіта, духовні семінарії, Київська духовна семінарія, викладачі, вчителі, наставники, священники, духовенство

Yurii Bidun

Activities of teachers of the Kyiv Theological Seminary in the second half of the 19th – early 20th centuries

The activities of teachers of the Kyiv Theological Seminary are studied. The responsibilities of the management of the educational institution are considered: the rector – the direct head of the educational institution and responsible for its improvement; inspector – the second person after the rector; assistant inspectors, whose role was particularly important in the educational process. It is approved that the legislative activity of teachers of the Kyiv Theological Seminary was regulated by §§ 56–64 of the statute of theological seminaries. The level of dependence of the mentors’ activity on the instructions from the departments of the Holy Synod, the Metropolitan of Kyiv and the Kyiv Theological Academy (before the introduction of the seminar statute of 1867) is established.

Changes in the total number and composition of teachers during the study period are observed. It is found that their number varied depending on the states and, during the study period, ranged from 19 to 35 people. The size of teachers’ salaries and their dependence on the workload are found out. It is defined that the average annual salary of teachers was in the range of 700–900 rubles.

The reasons for the unattractiveness of the position of teachers of theological seminaries in the society of that time are considered. It is determined how high the staff turnover was, why there was a constant shortage of teachers and in which subjects.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

On the example of the Kyiv Theological Seminary, it is substantiated that the personnel policy of the top church leadership was the main one in its Russification course. It is found that some teachers of theological seminary were actively engaged in scientific activities, published theological books and textbooks. And from 1860 to 1917 at the Kyiv Theological Seminary the magazine “Guide for rural pastors” was published. It is stated that through the chancellery of the seminary, its former employees received a pension. As of February 1916, 19 former teachers received it through the Kyiv Theological Seminary.

Keywords: Orthodox church, secondary theological education, theological seminaries, Kyiv Theological Seminary, teachers, mentors, priests, clergy

Постановка проблеми. Одним з найавторитетніших духовних навчальних закладів на українських землях Російської імперії протягом усього ХІХ – початку ХХ ст. залишалася Київська духовна семінарія. Її діяльність була б неможливою без викладачів. Наставники – головний елемент навчально-виховного процесу не лише в цьому духовно-освітньому закладі, а й в будь-якому іншому, в будь-який період вітчизняної історії.

В наші дні посада викладача лишається однією з найпоширеніших у суспільстві. Але пересічні вчителі в своїй педагогічній практиці стикаються з багатьма труднощами, що дуже схожі з тими, які мали місце в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, і в Київській духовній семінарії. Це найголовніше, що зумовлює актуальність даного дослідження. Досвід такого роду був би надзвичайно корисним. Слабке матеріально-фінансове забезпечення вчителів, плінність кадрів у сучасних школах, нестача педагогів-професіоналів з деяких предметів і майже повна відсутність у сучасних середніх школах якоїсь наукової діяльності – роблять задану тему актуальною.

З іншого боку актуальність цієї публікації зумовлюється потужним рухом по створенню своєї окремої Православної церкви України під протекторатом Константинопольського патріарха, а також активізацією екуменістичного напрямку діяльності різних християнських конфесій на території України в наші дні. Будь-яка релігійна організація неможлива без своїх ревних служителів, бо вони, безсумнівно, є її основоположним структурним елементом. А головним завданням духовних семінарій у ХІХ – на початку ХХ ст. було виховання і навчання священників Православної церкви. Те, як це тоді відбувалося має для нас неабияке значення.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність, діяльність Київської духовної семінарії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досі не викликала належної уваги в історичній науці. Більше того, недостатньо вивченими залишаються будь-які питання, що стосуються розвитку духовної освіти в зазначений період як загалом, так і її середньої “семінарської” ланки. З кінця ХІХ ст. до нас дійшли уривки з “Історії Київської духовної семінарії” П. Петрова. На окрему увагу заслуговує сучасне дослідження С. Ільчишина, у якому він вивчив усі найважливіші віхи функціонування Київської духовної семінарії з 1817 по 1867 рр. Деякі аспекти окресленої тематики досліджували В. Борисенко,

В. Бурега, С. Візер, Л. Іванова, Т. Ковальчук, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко, Г. Степаненко, О. Федорчук, Н. Ципляк, Н. Шип та ін.

Обрана тема забезпечена хорошою джерельною базою, основна маса якої зосереджена в Центральному державному історичному архіві України м. Києва, зокрема, надзвичайно вагомим є фонд № 712 “Київська духовна семінарія”.

Наукова новизна полягає в тому, що діяльність викладачів Київської духовної семінарії протягом другої половини XIX – початку XX ст. в сучасній історіографії висвітлюється вперше.

Мета цієї наукової статті полягає в максимально широкому висвітленні становища викладачів та їхньої ролі в історії Київської духовної семінарії в окреслений період. Для реалізації мети автор ставить перед собою такі **завдання**:

- розглянути обов’язки керівництва навчального закладу (ректора, інспектора та його помічників);
- встановити, наскільки високою була плінність кадрів, визначити її причини, а також рівень затребуваності в тогочасному соціумі;
- виявити яких викладачів найчастіше бракувало і якими були методи боротьби з цим;
- визначити розміри заробітної плати викладачів і те, від чого вона залежала;
- простежити зміни загальної кількості та складу викладачів протягом досліджуваного періоду;
- дослідити особливості та способи впливу вищого церковного керівництва на наставників Київської духовної семінарії;
- проаналізувати стан здоров’я вчителів;
- з’ясувати, якою була наукова діяльність викладачів духовних семінарій;
- охарактеризувати процес нарахування пенсій колишнім вчителям Київської духовної семінарії через її канцелярію.

Виклад основного матеріалу дослідження

Головною посадовою особою в Київській духовній семінарії був ректор. Законодавчо діяльність ректора духовних семінарій регулювалася §§ 22–37 статуту духовних семінарій [4, с. 8–11]. Ректор був безпосереднім начальником Київської духовної семінарії (далі – КДС) і відповідальним за її благоустрій. Він сам розглядав словесні і письмові скарги на навчальний заклад, але міг виносити їх на обговорення правління семінарії. Наприкінці місяця ректор готував короткий, а наприкінці року детальний звіт про діяльність КДС для київського митрополита (“преосвященного”; єпархіального архієрея). Він міг вступати в робочі відносини з різними духовними особами і установами, крім вищих, з яким контактував лише через єпархіального архієрея (§ 37).

Головна увага ректора спрямовувалася на навчальну частину середнього духовного навчального закладу (§ 27). Він викладав Св. Письмо в 6 класі семінарії. Ректор зобов’язувався: якомога частіше відвідувати класи, вникати в напрямки і методику викладання, слідкувати за точним виконанням затверджених програм,

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

за своєчасним закінченням навчальних планів, слідкувати за успішним проходженням предметів і “особистим впливом направляти діяльність наставників на досягнення загальної мети семінарської освіти” (§ 28). Також він повинен був слідкувати за морально-виховним та фізичним станом учнів, а також за матеріально-господарським становищем КДС.

Ректору підпорядковувалися всі службовці середнього духовного навчального закладу і він мав право вимагати від них точного виконання своїх обов’язків (§ 25), робити їм зауваження і, якщо реакції на них не було, доносити про це єпархіальному архієреєві (§ 31). Він надавав службовцям відпустки в навчальний час, але не довше ніж на 14 днів. Ректор був головою правління семінарії (§ 30).

Другою за впливовістю посадовою особою в КДС був інспектор. Законодавчо його діяльність регулювалася §§ 38–48 статуту духовних семінарій [4, с. 11–14]. На інспектора покладалися обов’язки ректора, якщо той був відсутнім чи хворим (§ 48). Він розділяв клопоти керівника семінарії по всіх сферах управління (§ 39). Інспектор в своїй діяльності керувався семінарським статутом і особливою інструкцією, що складалася правлінням семінарії і затверджувалася єпархіальним архієреєм (§ 40). Він подавав правлінню семінарії щомісячні і щорічні відомості про успіхи і поведінку семінаристів (§ 47).

Перш за все, в компетенцію інспектора входив нагляд за моральним і фізичним вихованням учнів. Семінаристи були об’єктом навчально-виховної діяльності цієї посадової особи. Його обов’язком була присутність на молитвах вихованців, під час прийому їжі і при виконанні домашніх завдань. Також інспектор слідкував за відвідуванням занять, з’ясовував причини відсутності учнів, пильно наглядав за поведінкою, чистотою, охайністю, станом здоров’я семінаристів, як в межах навчального закладу, так і поза ним (§ 41). Він мав повне право впливати на учнів всіма можливими методами, які входили в його повноваження, але якщо якийсь учень здійснював важкий проступок, то після згоди ректора, він виносив питання про виключення на розгляд правління семінарії. Інспектор самовільно надавав відпустки учням на вільний від навчання час.

Уявлення про реальну владу інспектора в стінах КДС дає хоча б такий фрагмент з її минулого. Відповідно до звіту інспектора про успішність і поведінку учнів за листопад-грудень 1870 р, що був зачитаний ним 5 січня 1871 р. перед правлінням семінарії, учня Івана Костенкова варто було виключити з КДС “за грубость и ослушаніе пред Инспектором”. Проте, оскільки семінарист попросив вибачення і усвідомив свою провину, то за таку негідну поведінку його покарали лише позбавленням казенного утримання [12, арк. 5]. Як бачимо, інспектор повністю контролював виховний процес і дисципліну вихованців, а його влада над вихованцями обмежувалася лише ректором і правлінням семінарії.

Інспектор наглядав за часовим режимом в КДС, особливо за денним. В цьому відношенні, під його вплив підпадали не лише учні, а й викладачі. Про це йшлося в § 44 семінарського статуту 1867 р. і в § 42 семінарського статуту 1884 р. Ще у 1868 р. митрополитом було видано резолюцію, у якій зазначалося, що інспектор

повинен слідкувати за тим, щоб наставники йшли на заняття і з занять суворо по дзвінку (з точністю до хвилини). Також перед викладачами ставилася вимога писати рапорти при порушенні зазначеного правила [5, арк. 108–109].

Інспектор опікувався бібліотекою, фізичним кабінетом. Ще він слідкував за тим, щоб всі навчальні посібники та класні приладдя залишалися в хорошому стані і щоб їх вистачало (§ 43–44).

У Київській духовній семінарії важливе місце належало помічникам інспектора. Особливо вагомою їхня роль була у виховному процесі. При потребі ці посадовці запрошувалися на засідання правління семінарії, з дорадчим голосом по виховній частині. Їхня діяльність регулювалася §§ 49–55 статуту духовних семінарій, а також письмовою інструкцією, що складалася інспектором, розглядалася правлінням семінарії і затверджувалася єпархіальним архієреєм [4, с. 14–16].

Проект інструкції помічнику інспектора Київської духовної семінарії містив такі норми. Ця посадова особа повинна була допомагати інспектору слідкувати за вихованцями під час богослужіння і літургії, при ранковій і вечірній молитві, при прийомі їжі і під час занять, піклуючись про те, щоб кожен вихованець був зайнятий своєю справою. Помічник інспектора зобов’язувався відвідувати гуртожиток, а під час занять – учнів, щоденно і неодноразово; допомагати інспектору за сплатою штрафів. Він зобов’язувався провідувати квартирних вихованців не рідше, ніж тричі на тиждень. Помічники інспектора повинні були по черзі складати місячні і річні звіти інспектора про успіхи і поведінку учнів. Вони мусили бути доступними для вихованців, щоб кожен з них міг вільно приходити до них у визначені години, а в екстренних випадках – коли завгодно. На помічника інспектора поширювався обов’язок слідкувати за чистотою і охайністю учнів [8, арк. 10–12].

Звертає на себе увагу законодавче положення про те, що посаду помічника інспектора мали право займати навіть особи з атестатом “студента семінарії”, себто колишні семінаристи, що закінчили навчання по першому розряду. Зокрема й через це, посада помічника інспектора рідко залишалася вакантною надовго. Коли 9 лютого 1870 р. професор семінарії Матвій Паторжинський подав заяву на звільнення з цієї посади, то на заміщення його місця відразу в цей же день надійшло п’ять заяв. Ці заяви подавали студенти семінарії. Через високу конкуренцію кожен претендент зобов’язувався прослужити на згаданій посаді не менше 2–3 років [10, арк. 1–14].

В семінаріях з кількістю 350–450 вихованців по штату повинно бути 3 помічника інспектора [20, арк. 86].

Одними з найголовніших елементів Київської духовної семінарії були викладачі (вчителі, наставники). Законодавчо їхня діяльність регулювалася §§ 56–64 статуту духовних семінарій (1884) [4, с. 14–16]. Викладачі духовних семінарій повинні були мати вчений ступінь магістра чи кандидата духовної академії, а вчителі фізико-математичних наук – свідоцтво про право викладання цих предметів в гімназії.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

У 1871 р., поки ще не було введено в дію семінарський статут 1867 р., правління Київської духовної академії на основі указу Св. Синоду вимагало звільнити з посад двох викладачів Київської духовної семінарії і перевести їх на роботу в духовні училища. Причиною було те, що вони не подали до визначеного терміну курсових робіт, що були обов'язковими для отримання вчених ступенів. При розгляді цієї вимоги на педагогічних зборах 11 січня 1871 р., було ухвалено залишити все як було. Бо Миколай Преверзев, який працював в семінарії викладачем Св. Письма, на той час вже подав свою наукову роботу. А Павло Преображенський, оскільки працював не викладачем, а помічником інспектора залишився на своїй посаді, бо це не суперечило статуту 1867 р. [12, арк. 6–7]. Як бачимо, керівництво і члени правління КДС захищали своїх вчителів.

На нашу думку, ніщо так показово не свідчило про русифікаторську політику російської церковної влади, як кадрова політика, що проводилася в духовно-учбових закладах. В переліку посадовців і наставників Київської духовної семінарії за 1879 р. з 18 осіб лише 5 були вихідцями з Чернігівської, Київської та Полтавської губерній. Всі інші – 13 осіб – з Воронезької, Рязанської, Курської, Орловської, Ярославської, Тверської, Тульської, Олонецької, Уфінської, Московської, Тамбовської, Калужської губерній. Аналогічною була ситуація в духовних училищах, що підпорядковувалися Київській духовній семінарії в цей період [15, арк. 18–19].

Число викладачів змінювалося відповідно до штатів, які приймав Св. Синод.

Станом на 1879 р. в Київській духовній семінарії працювали 16 викладачів. Вільними залишалися дві вакансії вчителів грецької мови. Викладачами Св. Письма були священник Харисим Орда (перебував на службі у цьому навчальному закладі з 1861 р.) і Микола Переверзев (тут з 1869 р.). Основне, догматичне і моральне богослов'я викладали архімандрит Амвросій (тут на посаді з 1861 р.) та Іван Богородицький (з 1876 р.). Наставниками гомілетики, літургії і практичного керівництва для пастирів були Матвій Паторжинський (з 1867 р.) і Павло Забелін (з 1873 р.). Павло Розанов (працював тут з 1857 р.) викладав всесвітню церковну історію, а Петро Молчанов (з 1876 р.) – всесвітню цивільну історію. Словесність, історію літератури і логіку викладав Іван Лашкарев (з 1864 р.). Михайло Боголюбов (тут на посаді з 1874 р.) навчав психології, огляду філософських вчень та педагогіки. Платон Пашкевич (з 1872 р.) і Андрій Карицький (з 1878 р.) викладали алгебру, геометрію і фізику. Іван Максимович (тут з 1870 р.) і Андрій Соколов (з 1878 р.) викладали латину, а Павло Преображенський (з 1872 р.) і Данило Горянський (з 1877 р.) – грецьку [15, арк. 17–18].

У 1881–1882 навчальному році склад вищих службовців КДС був таким: ректор, інспектор, три його помічника, 19 викладачів предметів семінарського курсу, вчителі єврейської мови, церковного співу, гімнастики, іконописання й музики, штатний лікар, позаштатний лікар для консультацій, економ, почесний наглядач з господарської частини, 3 члени правління від духовенства [17, арк. 2–3].

У 1901 р. особовий склад службовців в КДС складався з 35 осіб, які займали штатні і нештатні посади. З 13 січня 1900 р. ректором був архімандрит Константин (Бул'бчев). 29 грудня 1900 р. інспектором став статський радник Іларіон Ігнатович Балабушевич. На той час в нього було троє помічників: колезький радник Лаврентій Данилович Козловський, який займав свою посаду з 24 січня 1885 р., колезький радник Антон Яковлевич Шпаковський (на цій посаді з 29 вересня 1880 р.) і Євфимій Петрович Діаковський (обіймав посаду з 19 травня 1900 р.). Це – керівництво КДС, вони викладали, слідкували за вихованням і поведінкою учнів, а також мали право певного впливу на викладачів [24, арк. 6].

У 1900–1901 навчальному році в КДС працювали такі викладачі: Л. Д. Козловський, А. Я. Шпаковський, Є. П. Діаковський, П. М. Пашкевич, Н. Н. Щеглов, І. Є. Богородицький, Д. Ф. Дмитров, П. А. Калачинський, П. П. Петрушевський, М. В. Тиевушев, Г. О. Булашев, М. Є. Єдлинський, К. В. Белінський, П. П. Смирнов, Т. С. Зверев, В. Т. Петрушевський, П. А. Прокопович, Н. С. Троссу, А. К. Вольнин, Н. Н. Пальмов, В. Д. Сокольський, А. Д. Троїцький, А. М. Городецький, Ф. С. Турчак, Р. П. Чважевський [24, арк. 52]. Всього – 25 осіб (без керівництва і господарських службовців).

У червні 1916 р. в КДС всього працювало 20 викладачів [29, арк. 186].

Як бачимо вище, плінність кадрів у КДС залишалася досить високою і стосувалася, перш за все, викладачів другорядних предметів і іноземних мов. Крім цього, протягом 1881–1882 навчального року з посади вчителя гімнастики звільнився А. Єкименко, а замість нього взяли на роботу П. Фоміна. Викладач німецької мови Ф. Андерсон був замінений вихідцем з Галичини І. Мельником. Вчителя іконописання І. Желтоножського на посаді замінив П. Попов, а вчителя латинської мови А. Соколова – виходець з Орловської духовної семінарії А. Щеголев. Викладач психології, огляду філософських вчень і педагогіки Ф. Полетаєва було заміщено викладачем з Києво-Софіївського духовного училища П. Калачинським. Тривалість пошуку заміни повністю залежала від обставин і зазвичай відбувалася або в день звільнення одного з наставників, або через кілька тижнів після цього. Пошук викладачів на більш значущі місця відбувався довше. Наприклад, коли 21 квітня 1882 р. з КДС вибув архімандрит Амвросій, викладач основного і догматичного богослов'я, то його було замінено П. Розановим аж 31 серпня 1882 р. [17, арк. 3].

Напередодні впровадження нового семінарського статуту в семінаріях Російської імперії лишалося багато викладацьких вакансій; ніхто з випускників Київської та Петербурзької духовних академій у 1867 р. не виявив бажання працювати в духовних семінаріях. Відношення КДА від 9 квітня 1867 р. теж це підтверджує. У зв'язку з цим, Навчальний комітет при Св. Синоді ухвалив ряд рішень, що безпосередньо стосувалися і КДС. Так, кандидати, що претендували на викладацьку посаду, повинні були здавати іспити в педагогічних зборах місцевих семінарських правлінь по тих предметах, які вони бажали викладати. Про ці іспити необхідно було звітувати в Св. Синод. Випускники духовних академій

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

зобов'язувалися інформувати семінарії місцевих єпархій про своє прибуття і відбуття. Якщо бажаючих зайняти викладацькі посади не було, то академії повинні були негайно вибрати когось із студентів, які закінчили академічний курс, на звільнену вакансію. У випадку крайньої відсутності кадрів дозволялося запрошувати на певний період викладачів з місцевого духовенства. Крім цього, законодавством було передбачено, що випускники духовних академій, які знаходилися на казенному утриманні, повинні були відпрацювати в духовно-училищних відомствах чотири роки. Вони повинні були знайти таке місце самотужки і надати документи протягом шести місяців після закінчення навчання. Якщо місцеві семінарії відмовлялися від згаданих претендентів на посади, то їм необхідно було надавати серйозні пояснення [5, арк. 49–52].

Ще у 1869 р. обер-прокурор Св. Синоду вимагав з семінарій повідомляти не лише про появу вакантних місць для викладачів, а й про причини того, чому вони залишилися вільними [8, арк. 17, арк. 40]. Якщо в семінарії з'являлася якась викладацька вакансія, то правління семінарії повинно було звертатися до найближчої академії з запитом про рекомендації кандидатів. Вони, претенденти на вільне місце, повинні були пройти випробування у вигляді трьох пробних уроків. Результати перевірки засвідчувалися письмово [1].

Траплялося, що членів правління перенаправляли на службу в інші навчальні заклади. Так, інспектора КДС, ієромонаха Феодосія, призначили ректором Волинської духовної семінарії. Св. Синод видав указ про це 7 січня 1899 р., а розпорядчі збори розглянули це питання 24 січня. На цьому засіданні, зокрема, було ухвалено виділити кошти на проїзд колишнього інспектора до Житомира [21, арк. 15].

Викладачі середніх духовних навчальних закладів при зміні місця своєї роботи мали певні обмеження. Наприклад, якщо якийсь викладач переходив з однієї семінарії в іншу семінарію, то він зобов'язувався повідомити про це керівництво того навчального закладу, який ним полишався. Крім того, семінарії, між якими здійснювався обмін, повинні були контактувати з цього питання. Переміщенню наставника наприкінці навчального року правління семінарій ніяк не перешкоджало, а ось перехід посеред навчального року не вітався, визнавався шкідливим і в деяких випадках стримувався до більш зручного для попередньої семінарії моменту [2; 3].

Викладачі КДС займалися науковою діяльністю. Наставник Харисим Орда видав книгу “Керівництво до послідовного читання пророчих книг старого завіту” (“Руководство къ послѣдовательному чтенію пророческихъ книгъ В. Завѣта”). Ректор КДС, архимандрит Ферапонт, запропонував членам правління ввести її в якості підручника для учнів IV класу по відділу пророчих книг. Також вказувалося, що про це ще потрібно буде просити ухвали в Учбовому комітеті при Св. Синоді. Твір Х. Орди відповідав програмі, що складена цим синодальним органом [12].

Ще, наприклад, викладач гомілетики М. Паторжинський у 1882 р. склав і видав книгу “Зразки російської церковної проповіді XIX століття” (“Образцы русской церковной проповѣди XIX вѣка”) [17, арк. 9].

Наставники семінарії займалися плідною видавничою діяльністю. З 1860 р. при КДС видавався журнал “Руководство для сельских пастырей”. В підготовці його до публікації брали участь майже всі викладачі. Відповідальним редактором журналу був ректор. Станом на жовтень 1882 р. це був архімандрит Віталій, його помічниками – викладачі І. Лашкарев і Д. Горянський, касиром – Переверзев, коректором – Дмитрев, секретарем – Пашкевич [17, арк. 9].

За статутом і штатом 1867 р. вчителі за 12 уроків на тиждень отримували однакову заробітну плату в розмірі 900 руб. на рік. А за кожне наднормове заняття (що читалося цілий рік) – додатково 60 руб. Але це при умові, що наставник мав 5-річний стаж роботи; якщо ж його не було, то заробітна плата повинна була становити 700 руб., а наднормове річне (“годи́чное”) заняття оплачувалося додатковими 50 руб. Семінарський статут 1884 р. залишив ці норми без змін.

Варте уваги, що оплата праці вчителів КДС до прийняття семінарського статуту 1867 р. була низькою. З 1868 р. викладачі КДС отримували 50 % надбавку до зарплати. При річному окладі 257 руб. 40 коп. їм додатково нараховувалося 128 руб. 70 коп. Відповідно до указу імператора надбавка до окладу не повинна була перевищувати 50 % від суми окладу. У 1868 р. її отримували 18 викладачів семінарії, а у 1869 р. – вже 20 [7; 9].

Навчальне навантаження і заробітна плата викладачів були взаємопов’язані. Як і в наш час, друга залежала від першого.

Відразу після впровадження останнього семінарського статуту заробітна плата викладачів повністю узгоджувалася з його нормами. Найбільша зарплата була в керівника семінарії, ректора. Вона перевищувала грошові винагороди за роботу інших викладачів на третину, або – майже вдвічі. Більшість посадовців мали по 12 основних уроків на тиждень, а інспектор і ректор – 3 уроки. Лише п’ятеро осіб зі списку були вихідцями з Київської губернії. Особливу увагу звертає на себе відмітка, яка не вказана нами в додатку, але є в оригіналах документа, за допомогою якого його складено. Мовилося там про те, що вихідці з Західного краю Російської імперії, як “місцеві уродженці”, не отримували відсоткових надбавок до заробітної плати [18, арк. 23–26].

Багато хто з викладачів проводив заняття в інших навчальних закладах м. Києва. Хоча, між іншим, § 64 семінарського статуту прямо вказував, що викладач середнього духовного навчального закладу не міг займати іншої посади без дозволу єпархіального архієрея.

Відомість про розподіл уроків між керівниками та викладачами і про класних вихователів в КДС дає змогу сформувати вичерпне уявлення про навчальні години вчителів у 1913 р. Найперше, варте уваги, що викладацькі години мали 23 особи. Ректор семінарії, архімандрит Амвросій (Полянський), та інспектор семінарії, архімандрит Аполлінарій (Кошевий), мали по 4 уроки Св. Писання в 6 і 5 класах. Викладачі Св. Писання Аркадій Троїцький та Стефан Богданович мали по 17 уроків в 1–5 класах. Три уроки з цього предмету мав і доцент КДА Серапіон Чернишев. Анатолій Максаков, викладач догматичного і морального

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

богослов'я, викладав в семінарії учням старших класів 18 уроків. Таку ж кількість уроків мав і викладач всесвітньої і російської церковної історії Платон Петров. Миколай Поройков, учитель гомілетики, літургії і практичного керівництва для пастирів, мав 22 заняття на тиждень. Викривальне богослов'я й історію і викриття російського розколу, Миколай Гумілевський, викладав по 18 уроків. Василь Сокольський, вчитель всесвітньої цивільної і російської історії, мав стільки ж уроків. Цей же предмет викладав і помічник інспектора Павло Доброгаєв, але лише по 4 заняття на тиждень. Вчитель словесності й історії російської літератури, Ксенофонт Белінський, мав аж 24 уроки в 1–3 класах. Ще чотири уроки з цього предмету викладав помічник інспектора Володимир Новоденський. Викладач логіки, початкових основ і короткої історії філософії і психології Петро Калачинський мав 18 занять в тиждень в 3–4 класах. Педагогіку і дидактику викладав Василь Петрушевський по 12 годин. Йому також було надано право викладати 6 уроків основного богослов'я. Алгебру, геометрію, космографію і пасхалії викладали Євгеній Рибинський та Прохор Прокопович. Мали вони по 18 уроків на тиждень кожний. Олексій Прахов мав 23 години грецької мови. Латинську мову викладали Павло Чернецький (18 уроків) та помічник інспектора Володимир Садовничий (2 уроки). Стиліан Василяди, викладач французької мови, мав 19 годин на тиждень. Викладач Євгеній Борисович фон Лутцау мав 19 уроків німецької і 2 уроки єврейської мови. Помічник інспектора Павло Гопцус був учителем церковного співу і мав 13 уроків на тиждень [26, арк. 12–13]. Поза КДС, в інших навчальних закладах м. Києва, додаткові уроки мали восьмеро викладачів.

На початку ХХ ст. у КДС існувала посада класних вихователів. Вони вибиралися правліннями семінарій з наявних викладачів на основі указів Св. Синоду 3 вересня 1906 р. і 28 жовтня 1909 р. В їхні першочергові обов'язки входило нагляд за учнями свого класу, особливо під час їхнього перебування в гуртожитках [25, арк. 3].

В КДС було 12 класних вихователів – по одному в кожному відділенні кожного класу, крім єпархіального. Відповідно до рішення єпархіального з'їзду київського духовенства, замість відпуску 600 руб. на утримання класного вихователя, було прийнято рішення відпускати 1260 руб. для найму трьох наглядачів за кожним відділеннями першого класу – основним, паралельним і єпархіальним [26, арк. 14]. Якщо вірити одній з відомостей про відсоток малоуспішності серед першокласників, то протягом 1912–1913 навчального року вона (малоуспішність) знизилася на 10–15 %, а протягом 1913–1914 навчального року – ще на 20–25 % [26, арк. 21].

У 1913–1914 навчальному році класними вихователями КДС були Євгеній Рибинський (1 осн. кл.), Стефан Богданович (1 пар. кл.), Василь Сокольський (2 осн. клас), Стиліан Василяди (2 пар. кл.), Аркадій Троїцький (3 осн. кл.), Петро Калачинський (3 пар. кл.), Павло Чернецький (4 осн. кл.), Прохор Прокопович (4 пар. кл.), Анатолій Максаков (5 осн. кл.), Миколай Гумілевський (5 пар. кл.), Василь Петрушевський (6 осн. кл.), Платон Петров (6 пар. кл.) [26, арк. 12–13].

В другій декаді ХХ ст. почалося системне обмеження кількості навчальних годин для викладачів КДС. В “опредѣленіи” Св. Синода від 2–3 вересня 1913 р. вказувалося, що семінарії при розподілі навчальних годин між викладачами повинні керуватися “указами”, за якими ректор і інспектор семінарії не можуть мати більше 4 уроків кожен, а жоден викладач семінарії не має права мати більше 24 уроків на тиждень. При цьому, наставник, що обраний вихователем для одного з класів, не повинен мати більше, ніж 18 уроків, а який є вихователем для двох класів – не більше 12 уроків. В усіх вказаних випадках малася на увазі загальна кількість уроків, що викладалися викладачем в одному або кількох навчальних закладах. Для вищого керівництва бажаним було, щоб вихователів обирали по одному на кожне з відділень класу. В духовних семінаріях, що мали паралельні відділення, навчальні години повинні надаватися перш за все тим викладачам, які мають менше 12 уроків річних, і лише після цього – помічникам інспектора (не більше 6 уроків кожному), якщо вони мають право викладати в семінаріях і якщо вони правліннями семінарій можуть бути визнані як такі, що здатні до викладання вільних уроків [28, арк. 106]. У випадку звільнення якогось з помічників інспектора, вільна вакансія повинна залишатися не заміщеною [28, арк. 107].

У лютому 1916 р. посадові особи КДС отримували таку місячну заробітну платню: ректор Амвросій одержав 312 руб., інспектор Аполлінарій – 240 руб., а його троє помічників відповідно – 102 руб., 104 руб. і 172 руб. Щомісячна заробітна плата викладачів, залежно від окладу кожного з них, коливалася від 172 руб. до 236 руб. Щоправда, декілька з них заробляли по 100 руб./міс. і навіть менше. Це, очевидно, було пов’язано з малою кількістю навчальних годин. Дванадцять класних керівників одержали по 48 руб. кожен, або 576 руб. всі разом. Наглядачі за вихованцями молодших класів (“надзиратели”) отримували по 34 руб. 30 коп. на місяць. Духівник семінарії заробляв 40 руб. 83 коп., економ – 48 руб. 50 коп., лікар – 48 руб. 50 коп. Деяко більше одержував секретар правління семінарії – 58 руб. 20 коп. Бібліотекар отримував 15 руб. на місяць. Виконувач обов’язків завідувача зразкової школи тоді одержав 41 руб. 66 коп. Троє діловодів (відповідно по 12 руб., 16 руб., 20 руб.), помічник економа, викладач початкової медицини, учитель іконописання (16 руб.), учитель музики та законоучитель зразкової школи отримували по 25 руб. або й менше (це вказано в дужках). Серед усіх них найменше отримував фельдшер – 9 руб. 80 коп. Всього 54 посадових особи, що були відмічені в проаналізованому документі, за лютий 1916 р. отримали 4747 руб. [29, арк. 40–41]. Варте уваги, що у 1916 р. за ступінь “магістра” викладачі КДС отримували надбавку за півуроку в розмірі 50 руб. 05 коп., а за ступінь “кандидата” – 35 руб. 75 коп. [29, арк. 188]. Ректор мав 5-й “класъ должности”, інспектор – 6-й, а викладачі семінарії – 8-й [29, арк. 148–149].

Проблемно низькою була заробітна плата нештатних працівників КДС, що абсолютно залежала від місцевих єпархіальних органів влади.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Єпархіальний з'їзд призначав надбавку 30 руб. до заробітної плати учителю гімнастики КДС у 1872, 1873, 1875 і 1876 рр. Нараховувалися ці кошти з 1 % збору з духовенства Київської єпархії [13].

Правління семінарії просило в депутатів Єпархіального з'їзду, що збирався влітку 1878 р., дозволити видати вчителям іконописання і музики по 200 руб. річної заробітної плати. На матеріали для іконописання КДС просила виділити 100 руб. на рік; 17 червня 1878 р. з'їзд ухвалив рішення виділити на ці потреби лише 50 руб. Всі ці гроші дозволялося взяти з залишків по річному штату. Цікаво, що правління семінарії просило ще виділити 500 руб. на покупку фортепіано в клас музики. Але в цьому єпархіальний з'їзд категорично відмовив [14, арк. 10].

Коли в наступному році правління семінарії надіслало аналогічне прохання про виділення матеріалів на заняття з іконописання і музики, то Єпархіальний з'їзд теж відхилив їх, рекомендуючи вихованцям, “які бажають вчитися музики, самим купувати собі музичні інструменти і необхідні до них приладдя” [16, арк. 4].

У 1901 р. на клас іконописання відчислили 250 руб. [24, арк. 30]. У цьому ж році учителю співів як додаткову нагороду виділялося 218 руб. 83 коп. При цьому на клас музики – близько 100–105 руб. Уроки музики проводилися двічі на тиждень: у вівторок і п'ятницю, кожен з них тривав по дві години. Учитель отримував по годинну оплату – 1 руб. / год. (за рік виходило близько 100–106 руб.). Витрати на утримання вчителя музики покривалися відсотками з капіталу КДС.

Справа організації уроків музики теж була справою суто вчителя. У 1899–1900 навчальному році на ці заняття ходило двадцять сім вихованців. Дев'ятеро учнів грали на скрипці, двоє – на альті, двоє – на віолончелі, восьмеро – на філармонії, шестеро – на кларнеті [24, арк. 30].

Стан здоров'я вчителів КДС протягом досліджуваного періоду залишався задовільним. Викладачі КДС пропускали заняття через захворювання, хоча це траплялося далеко не так часто, як серед учнів. Наприклад, рапорти за 1870 р. вказують, що викладачі часто хворіли. Щомісяця такий хворий зазвичай пропускав 1–2 дні, а інколи й цілий тиждень [11]. За період з 1896 по 1901 рр. двадцять двоє викладачів пропустили 1650 робочих днів. Найбільше пропусків припадало на холодні осінньо-зимові місяці першого семестру [24, арк. 5]. Більшість днів були пропущені через сезонні хвороби.

Нечасто, але все ж траплялися випадки примусового звільнення викладачів зі своєї посади. Коли статський радник Тихомиров у лютому 1914 р. прибув до КДС, викладач цієї семінарії Гумілевський, у присутності всього вчительського колективу, дозволив собі “рїзко и возбужденно” критикувати реформу духовних семінарій і училищ. Особливо йому не подобалося, що наставників зобов'язували бути присутніми на богослужіннях в семінарській церкві. До реформи це не було обов'язковим. За такі погляди в червні 1914 р. Гумілевського було звільнено з КДС. Підкреслювалося, що особи з такими настроями залишатися на викладацькій службі в семінарії не можуть [26, арк. 1]. Як бачимо, достатньо було незначної публічної критики вищих органів духовної влади, щоб позбутися своєї посади.

Один з викладачів – Ксенофонт Білінський, перебував на викладацькій службі в КДС з 1885 по 1913 рр. У 1914 р. ревізор Тихомиров, зауважуючи пенсійний вік Білінського, запропонував митрополиту звільнити його і відправити на заслужену після 28 років роботи пенсію. Замість нього було запропоновано доручити викладання словесності помічнику інспектора Володимиру Новоденському, що раніше практикувався на такій посаді в Томській духовній семінарії. Але митрополит і правління семінарії заступилися за К. Білінського перед синодальним начальством. Просили залишити його на службі ще хоча б на один рік [26, арк. 7,8, 27].

Через канцелярію семінарії її колишнім службовцям нараховувалася пенсія.

Лікар КДС, Федір Дашкевич, 24 березня 1899 р. подав “прошення” про нарахування йому пенсії. На 1899 р. його реальна місячна заробітна плата становила 300 руб. Він відпрацював на своїй посаді 20 років, тому за тогочасним законодавством мав право на пенсію в сумі половини від зарплатні (тобто 150 руб./місяць). При цьому, він міг залишатися на службі й надалі [21, арк. 83].

У 1914 р. законодавство Російської імперії передбачало, що колишні викладачі семінарій отримували пенсії в розмірі 1800 руб. на рік. Але сума виплат залежала від рангу службовця, кількості навчальних годин і окладу. Наприклад, один з колишніх викладачів КДС, Павло Петрушевський, отримав 843 руб. 73 коп. за період з 1 листопада 1913 р. по 1 січня 1915 р. Вдови цих священників отримували по 900 руб. на рік. Дітям священників видавали пенсії, розміри яких коливалися від 16 до 50 руб. на рік [27].

Через канцелярію КДС в лютому 1916 р. пенсії отримували 19 осіб. Загальна місячна сума пенсійних видатків становила 898 руб. 73 коп. Їх отримували не лише колишні працівники (і вдови) з самого Києва. Поміж цих осіб також зустрічалися колишні викладачі Чернігівської, Подільської, Мінської, Пензенської духовних семінарій [29, арк. 41]. В червні 1916 р. число пенсіонерів, що отримували гроші через правління КДС збільшилося до 20 осіб [29, арк. 187].

Інколи за свої заслуги викладачі КДС отримували державні нагороди. Особливо помітним ці премії були в другій половині XIX ст. Найчастіше це був Орден Св. Анни (від I до III ступенів). В додаток до них наставники отримували грошову винагороду: від 20 руб. і більше [6].

У Києві, як і в інших містах Російської імперії, з 30 березня 1894 р. із зарплати службовців державних установ повинен був утримуватися квартирний податок. У 1897 р. цей податок збирали з 25 осіб, що працювали в КДС. Усі вони, без винятку, жили на Подолі. А саме – на вулицях Константиновській, Братиславській, Ярославській, Хорива, Спаській та ін. [19, арк. 10–13]. Розмір цього податку загалом залежав від ціни найму за квартиру. Так, наприклад, за 1899 р. (до 1 вересня) зі всіх службовців КДС було зібрано 35 руб. 75 коп. [22, арк. 17]. А за 1901 р. (теж до 1 вересня) – 33 руб. 75 коп. [23, арк. 1]. Документи про цей тип податку дають змогу сформулювати вичерпне уявлення про матеріальне становище викладачів, які працювали в КДС. Наприклад, за

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

казенний рахунок ректору надавалася шестикімнатна квартира, ціна найму якої – 436 руб. на місяць. За 336 руб. на місяць винаймалася п'ятикімнатна квартира для інспектора. Помічники інспектора винаймали двох- і чотирихкімнатну квартири, ціни за найм яких були від 90 до 216 руб. І все це за державний кошт [22, арк. 12].

Висновки. Отже, в Київській духовній семінарії була величезна кількість різних посадових осіб і службовців, але основу службового персоналу КДС склали викладачі. Їхня кількість змінювалася залежно від штатів і, протягом досліджуваного періоду, коливалася в межах 19–35 осіб.

Навчальний заклад очолював ректор. Його головним помічником і заступником був інспектор. Перший опікувався навчальною сферою, а другий – виховною; перший відповідав за вчителів, другий – за учнів. Їхні обов'язки часто поєднувалися і взаємодоповнювалися. Інспектору допомагали наглядати за учнями помічники. На початку ХХ ст. в КДС їх було трое.

Плинність кадрів, а особливо серед викладачів, протягом усього досліджуваного періоду залишалася досить високою. Причиною цього, очевидно, була низька заробітна платня. Зазвичай, найчастіше не вистачало викладачів іноземних мов і позаштатних викладачів (гімнастики, музики та ін.). Духовне відомство намаглося обмежити плинність кадрів в духовних семінаріях всілякими способами.

Наставники КДС поряд з викладацькою займалися також і науковою та видавничою діяльністю, видавали богословські книги та підручники. Зазвичай їх писали старіші і досвідченіші вчителі. З 1860 по 1917 рр. при КДС видавався журнал “Руководство для сільських пастыррей”.

Протягом другої половини ХІХ ст. вчителі Київської духовної семінарії отримували зарплатню в межах 700–900 руб. на рік. Також її розміри коливалися залежно від окладу, від класу посади, від наукових ступенів та від інших чинників, але все ж ключовою серед них була саме кількість навчальних годин. Важливу роль в їхньому утриманні відігравали різного роду надбавки і премії. На початку ХХ ст. в багатьох вчителів Київської духовної семінарії було більше, ніж 12 навчальних годин (що прописувалося статутами духовних семінарій 1867 і 1884 рр. як норма). З другої декади ХХ ст. духовне відомство намаглося всіляко обмежувати наднормове годинне навантаження викладачів цього навчального закладу.

На початку ХХ ст. в Київській духовній семінарії були впроваджені посади класних вихователів, по одному на кожен клас.

Стан здоров'я вчителів Київської духовної семінарії протягом досліджуваного періоду залишався задовільним.

Випадки примусового звільнення викладачів зі своєї посади траплялися рідко.

Через канцелярію семінарії її колишнім службовцям нараховувалася пенсія. Станом на лютий 1916 р. через КДС її отримували 19 колишніх викладачів.

1. О мѣрахъ къ устраниенію затрудненій, встрѣчаемыхъ вслѣдствіе обращенія семинарскихъ правленій одновременно къ нѣсколькимъ академіямъ о рекомендаціи академическихъ воспитанниковъ на учительскія въ семинаріяхъ вакансіи. *Киевские епархиальные ведомости (дали – КЕВ)*. 1872. № 4. Отдѣль первый.

2. Относительно перемѣщенія учителей изъ одной Семинаріи въ другую среди учебного курса. *КЕВ*. 1872. № 21 (1 нояб.). Отдѣль первый.

3. Указы Св. Синода. Правила о порядке замѣщенія учительскихъ должностей въ семинаріяхъ и смотрительскихъ въ духовныхъ училищахъ, установленныя опредѣленіемъ святѣйшаго синода отъ 1/16 мая сего года за № 613. *КЕВ*. 1874. № 23 (1 дек.). Отдѣль первый.

4. Уставы православныхъ духовныхъ семинарій и училищ, высочайше утвержденныя 22 августа 1884 года, с относящимися къ нимъ постановленіями Святейшаго Синода. Санктпетербург: В Синодальной типографіи, 1888. 202 с.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ, м. Київ). Ф. 712. Оп. 3: 1868. Спр. 1: Журнали педагогического собранія. 149 арк.

6. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1868. Спр. 73: О награжденіи наставниковъ Семинаріи и училищ. 18 арк.

7. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1868. Спр. 93: Дѣло о полученіи 50 % добавочнаго содержанія служащими въ Киевской Семинаріи изъ Киевскаго Губернскаго Казначейства по Ассигновкамъ и нѣкоторымъ документамъ. 4 арк.

8. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1869. Спр. 1: Училищныя журналы. 148 арк.

9. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1869. Спр. 85: Дѣло о полученіи 50 % добавочнаго содержанія служащими въ Киевской Семинаріи изъ Киевскаго Губернскаго Казначейства по Ассигновкамъ и нѣкоторымъ документамъ. 6 арк.

10. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1870. Спр. 8: Об опредѣленіи и увольненіи отъ службы наставниковъ семинаріи и училищ, а также въ другіе должности занимаемые наставниками и домовыхъ отпускахъ. 73 арк.

11. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1870. Спр. 11: Рапорты о благосостояніи семинаріи и духовномъ училище. 60 арк.

12. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1871. Спр. 1: Училищныя журналы. 195 арк.

13. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1876. Спр. 65: Об епархиальномъ сѣзде. 202 арк.

14. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1878. Спр. 83: О Епархиальномъ сѣзде духовенства Киевской епархіи. 230 арк.

15. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1879. Спр. 27: Об утвержденной сметѣ на 1879 г. и сообщеніи выписокъ дух. училищамъ и о составленіи сметы на 1880 г. и отсылки на утвержденіи. 121 арк.

16. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1879. Спр. 75: О сѣзде духовенства Киевской епархіи в 1879 г. 150 арк.

17. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1882. Спр. 65: Записка о состояніи Киевской духовной семинаріи за 1881/1882 год. 9 арк.

18. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1887. Спр. 23: Смета доходовъ по семинаріи и училищ. (О составленіи смѣты на 1888 г.). 187 арк.

19. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1897. Спр. 40: О квартирномъ налогѣ. 14 арк.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

20. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1899. Спр. 47: Дѣло о постройке семинарии. Журналы распорядительнаго собрания правления Кіевской духовной семинарии по постройкѣ новыхъ зданій. 282 арк.
21. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1899. Спр. 49: Журналы распорядительнаго собрания. 210 арк.
22. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1900. Спр. 15: О квартирномъ налоге. 20 арк.
23. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1901. Спр. 36: О квартирномъ налоге. 27 арк.
24. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1901. Спр. 57: Дѣло о ревизіи семинарии. 52 арк.
25. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 4: 1906–1907. Спр. 367: О реформе духовныхъ учебныхъ заведений. 145 арк.
26. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 4: 1914. Спр. 757: О ревизіи статскимъ советникомъ Тихомировымъ (имеются правила надзора за воспитанниками). 29 арк.
27. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 4: 1914. Спр. 803: О назначеніи пенсії преподавателямъ и служащимъ семинарии и ихъ семьямъ. 89 арк.
28. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 4: 1916. Спр. 833: Журналы заседаній Педагогическаго собрания. 177 арк.
29. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 4: 1916. Спр. 834: Журналь распорядительнаго собрания Правленія Кіевской духовной семинарии 1916 года. 432 арк.

References

1. (1872). О меракх к устраниенію zatrudneniy, vstrechayemykh vsledstvie obrashcheniya seminarскихъ pravleniy odnovremenno k neskolkim akademiyam o rekomendatsii akademicheskikh vospitannikov na uchitelskiya v seminaryakh vakansii, *Kiyevskiyе yeparkhialnyye vedomosti (dahn – KEV)*, no. 4, otdel pervyy. (in Rus.).
2. (1872). Otnositelno peremeshcheniya uchiteley iz odnoy Seminarii v druguyu sredi uchebnogo kursa, *KEV*, no. 21 (1 noyab.), otdel pervyy. (in Rus.).
3. (1874). Ukazy Sv. Sinoda. Pravila o poryadke zameshcheniya uchitelskikh dolzhnostey v semminariyakh i smotritelskikh v dukhovnykh uchilishchakh, ustanovlennyya opredeleniem svyateyshago sinoda ot 1/16 maya sego goda za № 613, *KEV*, no. 23 (1 dek.), otdel pervyy. (in Rus.).
4. (1888). Ustavy pravoslavnykh dukhovnykh seminariy i uchilishch, vysochayshe utverzhennyye 22 avgusta 1884 goda, s otnosyashchimisya k nim postanovleniyami Svyateyshego Sinoda, Sanktpeterburg, V Sinodalnoy tipografii, 202 s. (in Rus.).
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali – TsDIAU, m. Kyiv), f. 712, op. 3: 1868, spr. 1: Zhurnaly pedahohycheskago sobraniia, 149 ark. (in Rus.).
6. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1868, spr. 73: O nahrazhdenyy nastavnykov Semynaryu y uchylshch, 18 ark. (in Rus.).
7. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1868, spr. 93: Delo o polucheniy 50 % dobavochnaho soderzhaniia sluzhashchymy v Kievskoi Semynariy yz Kievskaho Hubernskaho Kaznacheistva po Assyhnovkam y nekotorym dokumentam, 4 ark. (in Rus.).
8. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1869, spr. 1: Uchylshchnye zhurnaly, 148 ark. (in Rus.).
9. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1869, spr. 85: Delo o polucheniy 50 % dobavochnoho soderzhaniia sluzhashchymy v Kievskoi Semynariy yz Kievskaho Hubernskaho Kaznacheistva po Assyhnovkam y nekotorym dokumentam, 6 ark. (in Rus.).

10. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1870, spr. 8: Ob opredelenyy u uvolnenyy ot sluzhby nastavnykov semynaryu y uchylyshch, a takzhe v druhye dolzhnomy zanymaemye nastavnykamy y domovykh otpuskakh, 73 ark. (in Rus.).
11. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1870, spr. 11: Raporty o blahosostoianyy semynaryu y dukhovnom uchylyshche, 60 ark. (in Rus.).
12. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1871, spr. 1: Uchylyshchnye zhurnaly, 195 ark. (in Rus.).
13. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1876, spr. 65: Ob eparkhyalnom sezde, 202 ark. (in Rus.).
14. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1878, spr. 83: O Eparkhyalnom sezde dukhovenstva Kyevskoi eparkhy, 230 ark. (in Rus.).
15. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1879, spr. 27: Ob utverzhdennoi smete na 1879 h. y soobshchenye vypysok dukh. uchylyshcham o sostavlenyy smety na 1880 h. y otsylky na utverzhdenyy, 121 ark. (in Rus.).
16. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1879, spr. 75: O sezde dukhovenstva Kyevskoi eparkhy v 1879 h., 150 ark. (in Rus.).
17. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1882, spr. 65: Zapyska o sostoianyy Kyevskoi dukhovnoi semynaryu za 1881/1882 hod, 9 ark. (in Rus.).
18. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1887, spr. 23: Smeta dokhodov po semynaryu y uchylyshch. (O sostavleniy smety na 1888 h.), 187 ark. (in Rus.).
19. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1897, spr. 40: O kvartyrnom nalohe, 14 ark. (in Rus.).
20. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1899, spr. 47: Delo o postroike semynariy. Zhurnaly rasporyaditel'nogo sobraniia Kievskoi dukhovnoi semynariy po postroike novykh zdaniy, 282 ark. (in Rus.).
21. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1899, spr. 49: Zhurnaly rasporyaditel'nogo sobranyia, 210 ark. (in Rus.).
22. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1900, spr. 15: O kvartyrnom nalohe, 20 ark. (in Rus.).
23. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1901, spr. 36: O kvartyrnom nalohe, 27 ark. (in Rus.).
24. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 3: 1901, spr. 57: Delo o revyziy semynariy, 52 ark. (in Rus.).
25. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 4: 1906–1907, spr. 367: O reforme dukhovnykh uchebnykh zavedenyi, 145 ark. (in Rus.).
26. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 4: 1914, spr. 757: O revyzyi statskym sovetnykom Tykhomyrovym (ymeitsia pravyla nadzora za vospytannykamy), 29 ark. (in Rus.).
27. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 4: 1914, spr. 803: O naznachenyy pensyy prepodavateliam y sluzhashchym semynaryu y ykh semiam, 89 ark. (in Rus.).
28. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 4: 1916, spr. 833: Zhurnaly zasedaniy Pedagogicheskogo sobranyia, 177 ark. (in Rus.).
29. TsDIAU, m. Kyiv, f. 712, op. 4: 1916, spr. 834: Zhurnal rasporyaditel'nogo sobraniia Praveniia Kievskoi dukhovnoi semynariy 1916 hoda, 432 ark. (in Rus.).